

ԿԵՆՍԱԳԻՐ ԵՒ ՆԿԱՐԱԳԻՐ ԵԶՆԿԱՅ ՎԱՐԴԱՊԵՏԻ ԿՈՂԲԱՅԻՈՅ

(Տես ծԱ, յ'էջ 8)

ԱՆՇՆ ՄԵՐՈՐ յետ իւր տառերը կատարելագործելու Հոփանոսի Զօգնութեամբ, հոն Սամուաթի մէջ (որ և Սամոս՝ ըստ խոր. և փրպ.) իւր յառաջ յիշուած երկու աշակերտօք՝ որ են Յովհան Եփեմ. զեցացին և Յովսէփ Պաղնացի, « իսկոյն 'ի Թարգմանութիւն ձեռն արկեալ (էր սուրբ գրոց, Թ. 408), խորհրդաբար սկսանելով յառակաց, բովանդակ զքսան և երկու (1) յայտնիսս (կանոնական ծանուցեալս) և զնոր կտակս

1. Բովանդակ և քսան և երկու (զի բովանդակն քան զայդ աւելի է) բառերը իրերաց հետ համաձայնելու համար՝ հարկ է իմանալ ըստ հնոց մերթ մի և նոյն հեղինակէ շարադրուած և մերթ մի և նոյն նիւթոյ վերաբերեալ քանի մի զբեր մէկ հայուած։ Դարձեալ սոյն կերպիւ մի հայուած իւրաքանչիւր գրոց բոլոր մասունքը բովանդակ ՄԵՐՈՐեանց ընծայել պէտք չէ, այլ և երկրորդ Թարգմանչաց։ Զայս կ'ականարկէ Թորենացին՝ երբ կ'ըսէ (Վլ. ԿԱ) Եփեմկայ և նորա ընկերաց համար. « քանզի անգէտք էին մերում արուեստի, 'ի բազում մասանց Թերացեալ գործն գտանէր. վասն որոյ առեալ մեծին Սահակայ և ՄԵՐՈՐայ զմեզ առաքեցին յԱղեքսանդրիա՝ 'ի լեզու պանծալի, 'ի ստոյգ յօգանալ ճեմարանին վերաբանութեան »։ զոր կարելի է այսպէս պարզել. — նոցա այդ անգիտութիւնն յոյն լեզուի նկատմամբ չէր հնար լինել. զի ինքն իսկ Թորենացին վկայեց՝ Թէ քաջ վարժեալ էին այնու. վարժ նաև ասորերենի և եբրայեցերենի, ինչպէս տեսանք. և ինքն դարձեալ (Վլ. ԿԱ) և Կորիւն (էջ 21) կը պատմեն՝ Թէ Եփեմկանց

յեզու (1) . 'ի հայ բան » (Խոր. Գլ. ԾԳ. — Կոր. էջ 10) . և առնով իւր
Թարգմանութիւնը և բոլոր աշակերտքը՝ դարձեր էր 'ի Հայաստան : Այդ ամէնն
և իւր տարած ուսանող աշակերտաց լեզուական ուսումն ըստ Կորեան (էջ 9, 11)
աւարտեր էր իւր երկու տարւոյ շրջանի մէջ, եթէ ոչ և աւելի . զի նոյն իսկ
նորա նշանակած տարին՝ վճարապէտ չինգերորդն և վեցերորդ՝ սխալ է, որ

դարձէն յետոյ սուրբ գիրք իսկոյն Թարգմանութեան . որով կարօտ չէին կրտսերաց
լեզուագիտութեան, որոց դարձէն առաջ արդէն մեռած էին բուն Թարգմանիչքն
Մեսրոբ և Սահակ (Խոր. Գլ. ԿԸ) . ապա ուրեմն այդ արուեստն՝ կարեւոր սուրբ
գրոց Թարգմանութեան՝ էր ըստ իս գիտութիւն նոցա վաւերականութեան և ան-
վաւերականութեան, նախականութեան և երկրորդականութեան, զոր հի-
մնովին չունելով Թարգմանիչք, չուզեցին յախառն ամէն գիրք Թարգմանել և
զուր վաստակիլ . որով « 'ի բազում մասանց թերօցեալ » կը մնար մեր Թարգմա-
նութիւնն : Այդ Թերին լրացնելու համար կ'երթան Խորենացին և այլք յԱղեբ-
սանդրիա, կ'ուսանին նախ Յունաց « պանծալի լեզուն », և այնու կը մտնեն յետոյ
'ի համալսարան եկեղեցական գիտութեանց՝ ուսանելու սուրբ գրոց գիտութիւնը,
որ խնդրոյ մեծ նիւթ էր՝ մանաւանդ նոյն դարուց մէջ : Ապա ուրեմն և սուրբ
գրոց « Թերացեալ մասունքն » յետոյ և անոնցմէ Թարգմանութեան : — Սորա
ուրիշ հաւաստիք մ'է՝ յիշեալ մնացորդ գրոց ոմանց ազատ, և ոչ՝ նման յառաջա-
գոյն Թարգմանութեամբ գրոց՝ խղճամիտ Թարգմանութիւն լինելն :

1. Ըստ մեզ 'ի յոյն բնագրէ, զոր կը հաւաստեմք երեք փաստիւ : Առաջին,
Կորին (էջ 7-8) և Ղազար (էջ 35-36) կ'աւանդին՝ թէ՛ երբ Մեսրոբ գտաւ հայ
տառերը՝ գլխաւորապէս սուրբ գիրքը Թարգմանելու և այնու հոգիներ չահելու հա-
մար, և կազմեց նոքօք հայ լեզուի կապերը կամ վանկերը, սուրբ գրոց բիւրաւոր
անուանց Թարգմանութիւնը կատարեալ և դիւրալուր գործելու համար՝ համեմա-
տեց զանոնք (թէ՛ ի՞նչ կերպիւ՝ ուրիշ առթիւ կը յուսամք բացատրել մեր հասկա-
ցումը) : Յունաց և ոչ Ասորոց վանկերու հետ (Խոր. Գլ. ԾԳ) . ապա ուրեմն նա
յունարենէ պիտի Թարգմանէր սուրբ գիրքը, և այնպէս ևս գործեց, և ոչ յասոր-
ւոյն : Երկրորդ, ըստ Փարպեցւոյն (էջ 43) հայ ազգն մեծ խորշում ունէր նոյն
ժամանակ դէպ յայն ամենայն որ Ասորոց էր, և կը խնդրէր յունարենէ Թարգ-
մանել սուրբ գիրքը՝ և ոչ բնաւ ասորականէն . և հետեւաբար նոյնպէս այլ եղաւ :
Երրորդ, սոյն Թարգմանութեան մի հետքն՝ « յազեցան խղզնեա », (ԺՉ սաղ-
մոսէն), զոր ունիմք (տես էջ 168, ծն. 1), յոյն բնագրին է, ուր ասորւոյն է որդառիք .
ուրեմն Թարգմանութիւնն ի յունէ էր :

Խորենացւոյ նշանակած « բան և երկու » թուոյն համեմատ՝ բոլոր նախա-
կանոն գրքերը Մեսրոբ և իւրքն Թարգմանեցին 'ի Սամոս, և մեծն Սահակ նոցա
ոչ մի մասին Թարգմանիչ չէ՝ ըստ բուն նշանակութեան բառին . որովհետեւ նախ՝
Խորենացին ըսաւ՝ թէ՛ Սամուստի մէջ ձեռն արկին բովանդակ գրոց Թարգմա-
նութեան : Երկրորդ, երբ Կորին (էջ 21) և Խորենացի (Գլ. ԿԱ) կը խօսին սուրբ
գրոց յետոյ եղած նորոգութեան նկատմամբ, առաջին Թարգմանութեամբ բոլորը
միասին կը կոչեն « փոքրանակի Թարգմանութիւն » կամ « Թարգմանեալ » .
ապա ուրեմն այդ կը նշանակէ՝ թէ՛ բոլորն 'ի միասին մի գրով Թարգմանուեր
աւարտեր են 'ի Սամոս . ուր ընդ հակառակն եթէ մասն մի 'ի Սամոս Մեսրոբէն՝

աւելի ստոյգ կը լինէր՝ եթէ զնէր եօթնևտասներորդ և ութնտասներորդ (1)։ Ս. Մեսրոբայ թարգմանութիւնն տարածուեր և սկսեր էր գործածուիլ ազգի մէջ՝ մինչև երթևդարձ Իզնկայ և ընկերացն։ Ս. Սահակ նոցա բացակայութեան ժամանակ զբաղեր էր Մերուսանայ եկեղեցական գրոց վերայ բերած աւերակները

և մնացեալն 'ի Հայաստան՝ Սահակէն և յայլոց թարգմանուած լինէր, փոքրաւ եակի չէր լիներ, այլ երեքէ աւելի տարւոյ գործ։ Եւրորդ, պատմիչք ըսին՝ թէ յետ տառից գիւտին իսկոյն տկտան թարգմանել. և ստուգիւ, երեք հոգւով և նշաւ նակեալ (էջ 162) երկու տարւոյ չափ ժամանակի մէջ՝ յայտնի է թէ կարողացան այդչափ գիրք աւարտել 'ի Սամոս։ Զորորդ, ականատես պատմիչք կը յիշեն Մեսրոբեանց աշխատութիւնը, և Սահակայն՝ զոր այնչափ կը մեծարեն և կը պաշտեն, կը լռեն։ Իսկ Փարպեցւոյն կեղծիքը (տես էջ 166, ծն. 1) ապա ուրեմն մասն շունէր նա այն գործոյ մէջ։ Վերջին փաստիս հակառակ կը թուի Կորեան խօսքն (էջ 12), որ յետ Մեսրոբայ դարձը և յառաջ քան առաջին թարգմանչաց երթը պատմելու, կ'ըսէ բովանդակ սուրբ գրոց համար, թէ թարգմանեցան «անկարծ ուրեմն... 'ի ձեռն երկուց հաւասարելոցն»։ որոց մին անշուշտ Սահակը կ'իմաւ նայ։ Վերի վերոյ ընթերցողն՝ այդ խօսքով մեսրոբեան թարգմանութիւնը և նորա ժամանակէտը կը հասկանայ, և զՍահակ՝ նոյն ժամանակակիտի և թարգմանութեան մէջ գործակից Մեսրոբայ։ սակայն եթէ ուշ դարձնէ, կը տեսնէ որ այդ տեղ Կորին կը յիշատակէ՝ սուրբ գրոց թարգմանութեամբ Հայոց քաղած պըտուողը, զոր հարկուա չանցցան յետ քանի մի տարւոյ։ Ապա ուրեմն նա ընդհաւ նոր օգտին հետ՝ իբրև զայն պատճառող ընդհանուր և գլխաւոր երախտաւորաց մին կը յիշէ զՍահակ, իւր մեզմէ այժմ՝ յիշելի (էջ 164) աշխատութեան համար սուրբ գրոց վերայ, և ոչ իբրև մի և նոյն ժամանակ Մեսրոբայ հետ 'ի միասին գործող։ Որով Կորեան խօսքն մեր դէմ չիշներ։ Իսկ «անկարծ ուրեմն» շինչնականք յանկարծակի՝ մի և նոյն ժամանակ, որ անկարելի էր. այլ՝ երբ ոչ ոք կը կարծէր կամ կը յուսար թէ Հայք այդպիսի երջանիկ բախտ ունենան, զի շունէին հայերէն գիր և գրութիւն։

1. Վառմապկոյ թագաւորութիւնն (Խոր. Գլ. ԾԵ. — Փրպ. էջ 48) կը տևէ 21 տարի։ Խորենացին սխալմամբ՝ թագաւորութեան սկիզբը կը դնէ Բ. Շապկոյ կենաց վերջին տարին՝ թ. 379, յորմէ մինչև Ա. Յազկերտի ութերորդ տարին (Կոր. էջ 39) թ. 406, որ ամենատոյգն է, յորում եղաւ գրոց գիւտն, Վառմապկոյ իշխանութիւնն տևած կը լինի 27 տարի, հակառակ իւր նշանակած թուոյն. և այդու շատ կը համառօտին նորա նախորդաց կենաց թուականքն։ Իսկ Փարպեցին Վառմապկոյ մահը դնելով Դ. Շապկոյ կենաց վերջերը թ. 386-388, թագաւորութեան սկիզբը քան զԽորենացին 10 տարի և աւելի ևս առաջ դրած կը լինի, նոյնպէս ծայրայեղ։ Իսկ Կորին շատ յետս կը մղէ։ Արդ այսպէս կարելի է ստուգել զայդ։ — Արտաշէս կը թագաւորէ Դ. Վառմայ (Բ. ըստ Խոր. Գլ. ԾԶ). յորորդ տարին՝ թ. 424. Վառմապկոյ մահէն մինչև այդ տարին՝ ըստ Խորենացւոյն կայ 1 տարի Խորորովու, 4 Շապկոյ պարսկի, 3 անիշխանութեան, և 4 և՛ ըստ մեզ՝ միջոց երկար վիճերու Վառմապկոյ յաջորդաց գահակալութեանց սկիզբը. որոց զուամարը 13՝ հանելով 424 թուէն, Վառմապկոյ մահը կը լինի 412 թուականին, իսկ թագաւոր նստելն 21 տարի առաջ, որ է թ. 391։ Ապա

կանգնելու (Կոր. էջ 24. — Խոր. Գլ. ԾԴ), նախ յասորի լեզուէ⁽¹⁾ և ապա յունականէն: Երբ դարձան՝ և հայրապետն անաս նոցա բերած եօթնամանից ընտիր օրինակները, որովհետև ինքն քաջ յունագէտ էր (Փրպ. էջ 42), ուզեց ըստ կամաց սրբոյն Մեսրոբայ (Փրպ. էջ 43) անձամբ սրբազրել՝ որ սակաւ և որ աւելի՝ առաջին թարգմանութիւնը, որ ոչ սակաւ թերի էր և այլայլած ուղիղ բնագրէն, Մեսրոբայ յունարինի քաջ տեղեակ չլինելուն և անընտիր կամ խանգարուած օրինակէ թարգմանուած լինելուն համար, որոյ հաւաստիք է վերստին հիմնովին սրբազրութեան ենթարկելու հարկն. որով « առեալ, կ'ըսէ Կորին, (թ. 435) հանդերձ Եզնկաւ՝ զյառաջագոյն զյանկարծագիւտ զփութանակի զթարգմանութիւնս, հաստատեք ճշմարիտ օրինակօք բերելովք » (էջ 24): Նոյնը կ'ըսէ և Ասողիկ (Գիրք Բ. Ա): Եւ Խորենացին (Գլ. ԿԱ), թէ « զարձեալ թարգմանեցին զմիանգամ թարգմանեալն փութանակի (Սամուսատի մէջ), հանդերձ նոքօք ⁽²⁾ վերստին յօրինել

և դանիելեան գրոց գիւտն (թ. 406) նորա 15երորդ տարւոյն եղաւ, և ոչ 5եւրորդին ըստ Կորեան: Իսկ Մեսրոբայ 'ի Սամուսատ գնալն՝ յետ երկու տարւոյ, նոյն իսկ ըստ Կորեան (էջ 9), որոյ պատմութիւնն վերստին 5երորդ տարւոյն կը դնէ և դարձը 6երորդին, որ յայտնի տիպ է, և պիտի լինէր 17երորդ և 18երորդ: Այնպէս իսկ էր անշուշտ երբեմն, գրուած փակ գրութեամբ ԺԵ, ԺԷ, և ԺԸ. որոց առջևէն օրինակողի անգգուշութեամբ Ժ գեղչուէր է. Նն մնացեր, Էն եղեր է, Ըն հետեւաբար Զ. իսկ այլ ոք փոխեր է, հիմեցորդդ, հիմեցորդդ և վեցերորդ:

1. Յասորւոյն թարգմանածը ոմանք սուրբ գրոց եկեղեցւոյ մէջ ընթեռնի հաստածքը կը համարին. սակայն հարկ է գիտել, որ այդ գործն գրոց գիւտէն վերջ կը լինի, զի յառաջ անկարելի էր. իսկ Մեսրոբ տառից հետ նաև բովանդակ սուրբ գիրքը թարգմանած՝ կը բերէ առ Սահակ որով աւելորդ էր պրկին թարգմանել յասորւոյն. ապա թէ ոչ՝ թարգմանութիւն մի ևս յետոյ դնելով նորեկ ընտրելագոյն յոյն բնագրերէ, երեք թարգմանութիւն գրուած կը լինի, որ անսովոր է և անհիմն. որովհետև Խորենացին (Գլ. ԿԱ) խօսելով նկատմամբ վերջնոյն, առաջինը կը կոչէ « զմիանգամ թարգմանեալն », և ոչ գերկիցս Նա թէ ոք համարի թէ Մեսրոբ մասն մի միայն թարգմանած բերաւ, և միւս եկեղեցական կարեւոր մասունքը Սահակ թարգմանեց, — որոյ դէմ պատասխանեցինք (էջ 162, ծն. 1), — կը յաւելումք՝ թէ Մեսրոբ 'ի հարկէ ամբողջ յոյն բնագիրը՝ յորմէ մասն մի թարգմանեց, 'ի Հայաստան բերաւ՝ բոլորը թարգմանելու համար. ապա Սահակ ստիպուած չէր թարգմանել « յասորւոյն՝ յոչ լինելոյ յունի », զի ահա կար. իսկ արդ յիշեալ եկեղեցական գրեանքը կը հարկադրուէր յասորւոյն թարգմանել, ապա ուրեմն՝ նոքա արարողական և այլ նոյնպիսի գրքեր էին:

2. Ի՞նչ կ'ականարկէ արդեօք « նոքօք » բառի. Յունաստանէ դարձող թարգմանիչքը: Այդ իմաստին չիճայնակցիր ականատես վկայի՝ Կորեան խօսքն, որ կ'ըսէ մի հոգւով, « հանդերձ Եզնկաւ... » Եթէ « նոքօք » թարգմանիչքն են, յայտնի է թէ Կորին ևս նոցա մէջ էր. և ինչպէս միայն զԵզնիկ կը դնէ գործակից Սահակայ. միթէ մոռացան իւր գործակցութիւնը. և կամ առ Եզնիկ ունեցած սիրոյ

Յորոգումը (1) » : — Հոս է մտադրութեան կէտն. Մահակ Եզնիկը կ'ընտրէ իւր գործակից այդ մեծ գործի մէջ. իմաստնոց վարդապետն « որ յոյժ աւելցեալ անցուցանէր վարժիւք զբազում գիտնութեան » (Փրպ. էջ 42), իւր իմաստութեամբ և քաջ ընտրութեամբ՝ հայաստանեայց այնքան մեծամեծ վարդապետաց, այսինքն քան զԵզնիկ երիցագոյն աշակերտաց միջէն՝ զնա միայն կ'ընտրէ իւր աշակից : Իսկ ի՞նչ առաւելութիւն կը տեսնէր արգիօք նորա վերայ՝ արժանի այլչափ պատուոյ և սիրոյ : Անտարակոյս զնա քան զայլս իմաստնագոյն և կարողագոյն կը տեսնէր այդ պաշտաման և իւր գործակցութեան : Ի՞նչ մասամբ. — նախ՝ քաջ գիտութեամբ յոյն լեզուի, զի էր « քաջ վարժեալ հելլէն դպրութեամբ ». նորա հետ հաշուէ ասորերեսին և մանաւանդ երբայեցեբեմնին ևս՝ որ լաւ ծառայեր են մեր թարգմանութեան մէջ, ինչպէս շատ անգամ վկայեր են և կը վկայեն սուրբ գրոց բազմատութեան հետամուտ եւրոպէացի բանասէրք իսկ : Երկրորդ՝ քաջ գիտութեամբ սուրբ գրոց, որ յիշաւ լաւ կը փայլի իւր գործակցութեամբ ուղղութեամբ թարգմանութեան և իւր չքնաղ մատենական մէջ, յորոց տեղիս չնեբեր օրինակներ բերել. մանաւանդ որ շատ դիւրաւ կարող է գտնել նոցա մէջ ցանկացողն : Այդ երկու ձիրքերն յոյժ կարեւոր էին սուրբ գիրքը թարգմանողին, և աւելի կարեւոր՝ Մեսրոբայ և նորա աշակերտաց թարգմանեալը սրբագրողին. զի թարգմանութիւն մի սրբագրելու համար՝ ըստ բնական օրինի հարկ է քան զթարգմանիչն հմուտ լինել : Ապա ուրեմն Եզնիկ յայլմ' մասին կատարեալ էր քան զայլս. կատարեալ՝ չկայ տարակոյս՝ միւս խնդրելի յատկութեան մէջ ևս, այն է հայերէն լեզուի լաւ հմտութիւն : — Երբ մեծն Մահակ այնպիսի գործոյ մէջ՝ զոր ոչ ումեք կը վստահանայ Յունաստանէ դարձող գիտուն բանիւրուն աշակերտաց՝ բայց միայն իւր անձին, և անոնցմէ մի միայն հոգի կ'ընտրէ իւր գործակից, յայտնի է՝ թէ այդ ընտրելոյն վերայ իւր անձին չափ վստահութիւն ունէր. և այդ վստահութիւնն՝ ինչպէս ըսինք՝ հաստատուած էր նորա արժանաւորութեան վերայ :

և մտերմութեան համար զրկեց գինքն՝ իւր պատմութեան ձեռամբ՝ հայրապետին գործակից հռչակուելու արդար պատուէն. և եթէ գինքն զրկեց խնարհութեամբ, քակայն չէր կարող զրկել իւր ընկերքը, և ըսել (էջ 1) նոցա՝ որոց յորդորմամբ կը գրէր իւր պատմութիւնը, թէ դուք մասն չունիք այն վաստակի մէջ, այլ միայն Եզնիկ : Ապա ուրեմն « նոքօք » կ'ակնարկէ սուրբ գրոց նորեկ օրինակները : Եւ եթէ թարգմանիչքն իսկ իմանայ, աստի կը հետեւի այս՝ թէ վերի վերոյ բացատրութիւն մ'է իւր խօսքն, չուզելով ըսել՝ թէ թարգմանիչներէն որոյ հետ գործեց Սահակ :

1. Այդ հաստատեք և յօրինել նորոգմամբ բառերը անտարակոյս նորոգել, փոփոխել, ուղղել կը նշանակեն : Փարպեցին (էջ 43-46) զայդ և մեարորեսն թարգմանութիւնը յիշանալեր. այլ իւր սեփական կուսակցութեամբ՝ հակառակ իւր աղբեր Կորեսն, յորմէ առած կը խօստովանի (էջ 38) իւր պատմութեան նախորդ մասն, առաջին և մի միայն թարգմանութիւն կը գնէ, ընծայելով լոկ Սահակայ,

Նման էր մեր առաջին թարգմանութիւնն արձանի, որ որչափ այլ վայելուչ համարուի անհմուտ մարդոց, այլ յայտնաբերուող արուեստագիտին լի է թեւորութեամբ. մանաւանդ եթէ նկատենք, որ հայկական բարբառոյ նախկին արձանացումն էր այն. զոր Սահակ մի կողմէն, և Եզնիկ միւս կողմէն՝ երկու հեղինակաւոր հանձնարք՝ իբրեւ հմուտ արձանագործներ՝ մտադրութեամբ յղկելով վայելացնելով իւրեանց գրչօք, իբրեւ հրաշակերտ մի և մեծ նուէր՝ ազգին ընծայեցին, չեմ խղճեր ըսել, թէ և բովանդակ իսկ գիտնական աշխարհին։ Ապա սոյն մեծ սրբազրութեան պատճառաւ երբ Կորիւն զՍահակ Մեսրոբայ հետ երախտաւոր թարգմանիչ կը հռչակէ՝ ըսելով (էջ 12), « Անկարծ ուրեմն օրէնստուոյց Մովսէս՝ մարգարէական դասուն, և յառաջադէմն Պաւղոս՝ բովանդակ առաքելական գնդոփն, հանդերձ աշխարհակեցոյց աւետարանաւ Բրիտանոսի... 'ի ձեռն երկուց հաւասարեւոյցն հայաբարբառք հայերենախօսք զտան », կարող էր նոցա հետ զուգել նաև Եզնիկը, որ Սահակայ հետ արդիւնակից էր Մեսրոբայ. և չիմիացներ այն պատճառաւ՝ զի Սահակ միայն էր ուղղակի գործակից Մեսրոբայ, և իրեն յանձնուած սրբազրութեան գործն. և Եզնիկ գործակից Սահակայ, թէպէտ արդեամբք զուգընթաց։

Պատմիչն (էջ 24) առանց վերջացնելու իւր խօսքը կը շարունակէ, « շատ ևս մեկնութիւն գրոց թարգմանէին (ինքեանք Սահակ և Եզնիկ) . և այնպէս զամենայն ժամանակս իւրեանց՝ յընթերցուածս գրոց ծախէին հարքն զտիւ և զդիշեր, և նովիմք ծաղիկալք՝ օրինակ բարեաց ուսումնասէր առնթերակայից լինէին »։ Նաև հոս մեծ կը ցուցնէ Կորիւն Եզնիկայ վաստակը, կը միացնէ

և այդու շփոթութիւն ձգեր է իւր և նախորդ պատմւոյց՝ և այնու բազմաց գուղափարի մէջ. (տես և զքննութիւն Փարպեցւոյն՝ Գրիգոր Խալաթեանի, տպ. 'ի Մոսկուա, 1883, էջ 70)։ Բայց ինքն իսկ Փարպեցին կը մատնէ զինքն այլուր՝ (էջ 115) երբ կ'ըսէ. « Բաղեցան կերակրաք, ասէ, որ միւս ևս թարգմանիչ խոզենեալ ասէ »։ ապա ուրեմն երկու թարգմանութիւնք կային. մին մեսրոբեան, և միւսն՝ դարձեալ նոյնն՝ սրբազրեալ 'ի Սահակայ և Եզնիկայ։ — Այս սեղ միւս թարգմանիչ կարելի էր հասկանալ օտարազգի՝ նշանաւոր թարգմանիչներէն մին. սակայն ամենայն ազգք և թարգմանիչք կերակրովքը ունին որդշովք՝ և ոչ խոզենեալ, (տես Մեկն. սղմ. Հ. 2-րդ. տպ. 'ի Վենետ. 1823, հտ. Ժ. էջ 70)։ Նոյնպէս և եօթաւ նասնիցն ընդհանրապէս. և միայն վերջնոյս քանի մի օրինակք խոզենեօք ունին, որ ծագեր է յունարէն Նափ (որդուվք) սխալմամբ նեւ (խոզենեօք) կարդալով։ Արդ եօթանասնից տարբեր օրինակն առանձին թարգմանութիւն մի չկազմեր Յունաց մէջ. ուր Փարպեցին միւս թարգմանիչ մի կը գնէ. ապա ուրեմն յունարենէ 'ի հայ երկու թարգմանիչք կային. — Երկու հայ թարգմանութեանց իբր վկայ կարող եմք ընդունել նաև սաղմոսաց տարբերութիւնն՝ 'ի մէջ սուրբ գրոց և ժամագրոց. և այլ սուրբ գրոցն՝ ընդհանուրին և մեր հին ինքնագիր հեղինակաց մէջ։ Նոյնպէս Թովմայ Արծրունւոյ Խոթեցուց համար ըսածը՝ թէ « գիտեն զսաղմոսսն զհին թարգմանեալսն վարդապետացն Հայոց, զոր հանապաղ 'ի բերան ունին »։ (էջ 135, տպ. 'ի Կ.պոլիս, 1853)։

Սահակայ հետ՝ իբրև ոչինչ պակաս քան զնա արդեամբք, և անբաժան 'ի Սահակայ՝ իբրև նորա զուգակիցն, կամ ինչպէս կը կոչէ Մարտին, « սերտագոյն բարեկամն » . և այնպէս կը ներկայացնէ մեզ՝ որպէս թէ յետ Սահակայ առաջին բազմաջան և արդիւնաշատ թարգմանիչն նա լինէր . և սուրբ հարց զորոց մեծ մասն մի՝ նորա ձեռամբ թարգմանուած : Այդ կէտն յիշուցաւ արդէն, և հոռ կ'ուսանիմք ևս՝ թէ Հայոց ուսումնական յառաջադիմութեան մեծ նպաստողներէն մին է Եզնիկ իւր անգուլ վաստակով՝ ինչպէս Սահակ :

Այդ երկու վկայութիւնքն բաւական են Եզնկայ արդեանց չափը մեզ պարզելու : Մեք այսքան միայն հարկ կը համարիմք ըսել, թէ մինչ նորա ընկերքն փութով աստ և անդ եպիսկոպոս կամ հովիւ կը զրուին, Սահակ չուզելով նորա գեղեցիկ հանճարոյն լոյսը ծածկել արտաքին զբաղանաց զրուանի տակ, չենթարկեց զնա իւր ընկերաց վիճակին . որով քանի մի տարի գործակից մնաց իրեն՝ ուսումնական վաստակի և թարգմանչութեան մէջ . զայս կ'ակնարկէ Կորեան խօսքն, « զամենայն ժամանակս իւրեանց... զտիւ և զգիշեր » : — Թեւրեւս սոյն ժամանակաց մէջ էր՝ յորում Արձան իւր հօտի համար խղճի և բարոյ յակահի հարցումներ կ'ուղղէր առ Եզնիկ՝ որպէս առ հմուտ վարդապետ լուծիչ երկբայութեանց, և պատասխան կ'ընդունէր . նոյնպէս և ուրիշ անծանօթ ոմն, (տես Մասեաց աղանի, Զ տարի 125, 166) : Սոյն ժամանակ կը թարգմանէր նա Լուսաւորի կանոնքը (տես Արարատ ամսագիր, 1875, էջ 446) և Նեղոսի խրատքը, ինչպէս յայտնի է իրեն ընծայուած խրատական հաւաքածոյէն . միայն եթէ այն ինքնագիր չէ : Կը շարադրէր նա հոգևոր և գիտնական, մեծ կամ փոքր երկասիրութիւններ, (տես Հ. Զմշ. Պատմ. Հց. և 'ի գրչագիրս) . որք կամ կորուսուած են իսպառ՝ և կամ մասամբ միայն պրծած կորստեան անգուլթ ժանեաց միջէն . բայց երբեմն ողջ էին, զոր տեսեր և կը վկայէ մեզ Կիրակոս թէ « խօսս յովոյն եթող յօգուտ խողաց » (էջ 17) : — Թէպէտ մեզ հասած զանազան հաստուածներէն ևս ոմանք նմա չընծայուին 'ի գիտնոց՝ իբր անյարմարք նորա հանճարոյն, սակայն մեծ պարծանք է այս Եզնկայ՝ զի նորա պանծալի անունը զրոյմեր են այլք իւրեանց զրուածոց վերայ, նոցա յարգ ստանալու համար :

Յոյժ չքնաղ է ճառերնորաց մեզ ընծայած մի կոտորակն ⁽¹⁾, համաձայն հեղինակին ընկի ոճոյն և լեզուին, մնացորդ առ իւր վարդապետն զրած մի թղթոյն՝ « Եզնկայ առ սուրբն Մաշտոց » վերնագրով, յորում խոր վարդապետութեամբ կը բացատրէ բանին և մարմնոյ սերտ միութիւնն 'ի Քրիստոս, և թէ տէրունական մարմինն 'ի Քրիստոս կամ 'ի հաղորդութեան աստուածային կոչելի է : Թղթոյդ պատճառը մեք կը համարիմք նեստորամիտ թէոզորոսի մոլորութիւնը՝ որ այն ժամանակ սկսաւ մօտ գործել 'ի Հայաստան (Կոր. էջ 25), որոյ զէմ Եփեսոսի ժողովոյն յառաջագոյն ազգմամբ Մեսրոբ պրջ թուղթը խնդրեց յԵզնկայ, ընդարձակ թուղթ՝ ինչպէս յայտնի է իւր

1. Տես Բազմավէպ, ԽԷ, էջ 321 :

նիւթէն: Եւ միթէ նա կարօտ էր ուրիշի օգնութեան՝ այդ աղանդոյն գէմ՝
դնելու համար. ոչ. բայց հաւատոյ այնպիսի նորք կէտ մի՝ կը ցանկար նա
սրամիտ, նրբահանճար և յստակաբան Եզնկայ գրչով ևս բացատրել և տալ
հաւատացելոց: Աստի կ'իմանամք, թէ ո՞րքան հաճելի և պատասալի էր իրեն՝ իւր
աշակերտի գրիչն, և կարգալու ժամանակ իւր սրտի և մտաց վերայ ի՞նչ հրճուանք
կ'ազդէր, երբ կը խորհէր՝ թէ նորա զօրաւոր և համոզական հրապոյրն պիտի
ներգործէր և նուաճէր նոյն իսկ ներհուն մտքերը: Յիբաւի ամենայն հին
վկայութիւն զօրաւոր է մեր համար. բայց երբ իւրեանց գործովն աւելի՛ քան
բանիւ կը վկայեն այնպիսի անձինք, որոց զործն և խօսք պատկարանք կ'ազ-
դեն 'ի սիրտ ամենուն, ինչպէս են Մեսրոբ և Սահակ, այն ժամանակ այդ
վկայութիւնն յաղթող կը լինի բոլորից: Եւ երանելի է այն անձն որ այդ-
պիսեաց վկայութիւնը իւր վերայ ունի, ինչպէս է Եզնիկ:

Յաւալի է՝ « Եզնկայ՝ Յաղագս որոշման զանազան հերձուածոց » վերնա-
գրով երկասիրութեան մի ծանր կորուստն, ծովակուր լինելով Հնդկաստանէն
'ի մեր վանս գալու ժամանակ: Թուի թէ և այդ յիշեալ թղթոյն զուգակից
էր ըստ նիւթոյն և ըստ յօրինուածոյն:

Եզնկայ յիշեալ բազմադիմի երկասիրութիւնքը տեսեր էր նաև մեծն ի-
մաստասիրաց Յօհան Օձնեցին, և նորա համբաւոյն արձագանքն հասեր էր
և առ նա. և երբ ընդդէմ հայ երևութականաց ոմանց կը կոչէր 'ի վկա-
յութիւն երկու մեծամեծքը Սահակ և Մեսրոբ, չէր կարող զանց ընել Եզնկայ
անունը և բարձրաձայն հնչակել նոցա կից. « Զորս 'ի մէնջից աստի Հոգին
սուրբ զարթոյց լինել զկնի առաջնոյն լուսաւորիչք. զերկոսին զնոսա ասեմ՝
սուրբս՝ զՍահակ և զՄաշտոց, և զամենեսին զընտրեալսն զարրանեալսն նո-
ցուն և զգործակիցս՝ զԵզնակ և զայլսն » (1). ուր բաւական կը համարի յիշել
նորա բոլոր միւս երևելի ընկերքը միայն « և զայլսն » բառիւ: Գորցես
թէ նա է պարագլուխ թարգմանչաց, կամ թէ յաչս իւր արժանացեալ գըլ-
խաւորութեան՝ իւր գերազանց իմաստութեամբ և բարձր վարդապետութեամբ.
և թարգմանիչքը շոտաւարդիք կոչելով, երբ այդ լուսաւորչաց փայլուն զլիա-
ւորքը կը յիշէ՝ իբր ներկայացուցիչ այլոց, նոցա հետ կը խառնէ և զնա՝
իբր հաւասար նոցա իւր լուսով՝ և նոյնպէս ներկայացուցիչ այլոց. և յետոյ
ուրեմն կը յիշէ առանձնակի և զհուշակաւորն Խորենացի: Իմաստասիրի այդ
գաղափարէն դիւրին է գուշակել նախորդ դարուց մեծ գաղափարը նկատմամբ
Եզնկայ:

Եզնկայ պայծառութեան յիշեալ ժամանակները Հայաստան ալէկոծութեան
մէջ կը ծփի ըստ պատմութեան. ներքին խռովութիւնք և պարսկային քա-
ղաքական բռնութիւն կը խոցոտեն Սահակ հայրապետի սիրտը և կը վրդովեն
նորա հօտը. օտար և վարձկան հովիւներ զրաւեր են սրբոյն աթոռը, և նորա
հետ արտաքին իշխանութիւնը. նա չունի ուրիշ բան՝ բայց եթէ անձուկ կա-

1. Յովհ. Իմաստասէր տպ. 'ի Վենետիկ, 1833, էջ 86:

բողոքներն մի ձեռնադրելու և հոգալու ժողովրդեան պիտոյքը (Խոր. Գլ. ԿԳ, — ԿՁ)։ Այդ բռնութեանց դէմ բարոյական զօրութիւն պէտք կը լինի՝ առ չքատրութեան նիւթականին։ Հարկ է որ զօրանան եկեղեցւոյ հիմունքն, երբ կը շարժին և մօտ են կործանելու հայրենեացն։ Կը փութայ հայրապետն՝ ախոյան հանել զԵզնիկ նման նորա միւս ընտրեալ ընկերաց, տալով անոր Բագրեւանդայ հոլուական գաւազանը⁽¹⁾։ Թէ յիսուի Սահակ ձեռնադրեր է զԵզնիկ, յայտնի է նախ՝ զի Եզնիկայ անուամբ գրչագիր յիշատակարան⁽²⁾ մի յետ յիշելոյ զնա ի շարս ընկերաց կ'ըսէ, « և ձեռնադրեալքն 'ի նորին սրբոյ կաթողիկոսէ », թէպէտեւ յայտնի չքսեր՝ քահանայ թէ եպիսկոպոս։ Երկրորդ՝ Սահակայ յաջորդներն Մեսրոբ և Յովսէփ, որոյ ժամանակ Եզնիկ եպիսկոպոս կը կոչուի, եպիսկոպոսութիւն չունելով՝ չէին կարող ինքեանք ձեռնադրած լինել, և եպիսկոպոս ձեռնադրել՝ քահանայապետին էր սեփական։ Եպիսկոպոսութիւն չունէին յաջորդներն՝ Երրորդ՝ հաւանական և լաւագոյն է կարծել՝ թէ շատ առաջ ձեռնադրուող լինի, և մի և զյիսուի « յեպիսկոպոսաց՝ որք հանապազ պարապէին առ զուրս սրբոյն » Սահակայ (փրպ. էջ 55)։ և յետոյ, նորա յառանձնութիւն երթալէն առաջ, իւրմէ ստիպուած՝ յանձն առաւ Բագրեւանդայ տեսչութիւնը։

Բագրեւանդ հոչակաւոր էր իւր ամբաւ յիշատակօք. նորա մէջ էր հոչակաւոր մեհենաշատն Բագրեւան, հին հայկազանց անուանի և առաջին կրօնական սրբալոյսն, ուր կը կատարուէին և նաւասարդի հանդէսք. հոն էր գերեզման Մաման քրմապետի՝ Բ. Արտաշիսի որդւոյն. հոն նախ ծագեցաւ հաւատոց լոյսն՝ ձեռամբ Ոսկեանց. անդ բնակեցան Սուրբիասնք և Վկայեցին. անդ առաջին անգամ մկրտեցաւ Տրդատ և հայ ազգն՝ երկնաւոր տեսչեամբ. հոն կը կատարուէր Յովհ. Մկրտչի նախապատիւ մեծահանդէս տօնախմբութիւնն 'ի նաւասարդի, որ փոխանակեց նախկին հեթանոս հանդէսքը. անդ մերձ, և թերեւս ընդ ձեռամբ իսկ թեմին, Նպատ լեռն 'ի Նրադկոսն՝ պատուանդան մեծին Ներսիսի, և Զիրա՝ ասպարէզ գարշապարաց Մուշեղայ և Սմբատայ։ Այդ գաւառը տուաւ Պարթէն՝ իւր գործակցին Խաղայ. նոյնն յոյժ սիրելի էր մեծին Սահակայ. զնոյն Գիւտ իւր բաղմարդիւն աշակերտակցին Խորեհայոց տուաւ յետ Եզնիկայ, 'ի վարձ և 'ի սփոփանս նորա ծերութեան։ Սորա հետ միացած էին Արշարունիք կամօտարականաց և միջանկեալ երկու գաւառքն Գարեղէնք և Ճակատք, որպէս կարծի, 'ի մի եպիսկոպոսական ընդարձակատարած և նախապատիւ թեմ։ — Արդ այդպիսի նուիրական գաւառ և լայնարձակ իշխանութիւն՝ մի կողմանէ մեծ և ծանր լուծ մ'էր Եզնիկայ

1. Տես Եղիշէ տպ. 'ի Վենետիկ, 1864, էջ 46։ — Փրպ. էջ 125.

2. « Նշանագիր բանից կարգաց Եզնիկանն երիցու. — տես ի գրչագիրն Թիւ Փ, 61, Պարիսի ազգային գրատան, և ի Զ. օրին, Ագաթանգեղեայ, ի ձեռագրատան վանացս։

վերայ, դրուած վստահութեամբ իւր փորձ կարողութեանն, և միւս կողմանէ փառաւոր և արժանաւոր վարձ նորա արդեանց, որոյ համար իսկ կու տար զայն անոր մեծն Սահակ, զոր և ինքն իւր առանձնութեան տեղի ընտրեց, և բնակեցաւ՝ վերոյիշեալ մկրտութեան ժամանակ ծագած երկնաւոր լուսոյ տեղւոյն մէջ, իւր սիրելւոյն Եզնկայ ջերմ խնամոց տակ, յանձնելով իւր էշխանութիւնը Մեսրոբայ, ուր և աւանդեց իւր սրբամաքուր հոգին:

Շարունակելի

Հ. Վարդան Սումեմեան

ՀԱՅԿԱԿԱՆ

ԲՈՒՍԱԲԱՌՈՒԹԻՒՆ

(Տես ԵԱ. յ' էջ 135)

16. * Աթխար.

Ուղիղն իթխիր, արարացի բառ, հայերէն վաղմեռու: Գրուած է և Աղխար ի վաստակոց գիրս (ԳԼ. 384):

17. Աժրի.

Պոնտոսի կողմերը ռամկօրէն այս անուամբ յիշուի Հաճարի ծառն: Տես զայս:

18. Ալաժարի կամ Ալաժարի.

Մշեցոց շատ ծանօթ բոյս կամ թուփ մ'է. գընձի նման մանր պտուղ կու բերէ, զոր շորցուցած աղալով՝ դեղին ներկ կու հանեն, մորթ գունաւորելու: Ամիրտող վաթայ անծանօթ է այս բոյսս, բայց իրմէ քիչ մի հին հեղինակ. Մատթէոս Վ. աղակերտ Գրիգորի Տաթեւացւոյ, իր վեցօրէից մեկնութեան գրոց մէջ (ԳԼ. Ի) կ'ըսէ. « Ամենայն բոյսք բնական որակ ունին կանաչ. և այսմ գունոյ պատճառ » ուսանիմք ի ներկոցէ անտի. քանզի գճօրունն (որոյ ցեղէն է Ալաժարին ալ) » և զլեզակն յիրար խառնեն, այսինքն զսեւան և զկարմիրն, ծնանի լուրջ » (գոյն). իսկ յորժամ յԱլաժարն ձգեն՝ որ է դեղին, կանչի (կանաչանայ). և » նիւթն բնական սպիտակ լինի »: — Եւրոպացիք ալ այս անուամբ կոչեն Ali-zari, այլ և Արեւելեան Տօրուն:

19. Ալանկիտակ.

Որսալ գրուած է, պէտք է կարդալ Սղանկի տակ. տեպ այս անունս, կամ Ջրեւանդ կամ Որդնտակ: